

ראשיתה של "פוסט־ציונות" דתית?

תגובה למאמרו של דרור אידר
אם כל ההתנתקויות (אקדמות כ"א)

יואל פינקלמן

מדינת ישראל ניצבת מול אתגרים רבים בימים אלו. עם החריפים והרציניים שבהם אפשר למנות את היחסים המתוחים בין הקבוצות והמגזרים השונים המרכיבים את עם ישראל. לאור זאת, על הציונות הדתית לקיים שיח פנימי רציני ומעמיק על אודות יחסה לציונות החילונית ולמדינה לאחר ההתנתקות/הגירוש, ועל הציונות החילונית לקיים דיאלוג רציני עם המורשת היהודית הדתית. משום חשיבותם ורצינותם של הנושאים הללו מאמרו של דרור אידר 'אם כל ההתנתקויות' שהופיע באקדמות כא - עם הטעויות, הפשטנות וההגזמות שבו - הוא בעייתי ביותר. אין במאמר משום תרומה של ממש להבנת תולדות היהדות המודרנית והיחסים בין מנהיגים למונהגים יהודים, ועוד פחות מכך הוא תורם להבנת הבעיות האמיתיות והרציניות שמולן יעמדו מדינת ישראל ותרבותה בעתיד הקרוב. קשה להתחמק מהמסקנה כי מטרתו של המאמר איננה להסביר את ההיסטוריה היהודית המודרנית, אלא ל"הרכיב עבר שימושי", ליצור "נרטיב אלטרנטיבי" המבקש לחתור תחת ההגמוניה הציונית ולהחליפה במשהו אחר, משהו לא־ציוני, אנטי־"ממלכתי", או אולי אפילו פוסט־ציוני, התואם יותר את האידאולוגיה של אידר עצמו.

הכותב לוקה, למעשה, באותו פגם שבו הוא מאשים את יריביו האידאולוגיים. קצת מוזר להאשים יהודים ב"רצח־אל", כדרך שעשו נוצרים אנטישמיים בכל הדורות, ובאותה נשימה לבקר אותם על שהם עושים שימוש במוטיבים אנטישמיים. זאת ועוד, המאמר תוקף את הציונות החילונית על שהיא מציגה את המתנחלים כסטראוטיפים חד־ממדיים, מתייחסת אליהם כאל "אחר" ולא כאל אנשים רציניים הנושאים טיעון

ד"ר יואל
פינקלמן מלמד
גמרא ומחשבת
ישראל במדרשת
לינדנבאום
בירושלים,
ומרכז מחקר
ופרויקטים
בעמותת 'עמיד'

לגיטימי שיש להתמודד אתו בכובד ראש”. אידר כולל בחבילה אחת את כל האליטות היהודיות במאתיים השנים האחרונות, ומאשים אותן ברצח-אב קולקטיבי, בהשתעבדות ההמונים ובאנטישמיות סמויה יותר או סמויה פחות. המתנחלים כציבור אמנם אינם תואמים את הצגתם ב”ארץ נהדרת” (למה בדיוק הוא מצפה מתוכנית סאטירה?), אך בה במידה האליטות היהודיות של מאתיים השנים האחרונות אינן דומות כלל וכלל לקריקטורה שהוא בונה מתוך שני ציטוטים מדברי יוסף חיים ברנר וממילות שיר אחד של אביב גפן. נראה לי שאידר אינו מעוניין במיוחד לראות יהודים חילוניים כאנשים רציניים שיש להם עמדה משמעותית, אלא ליצור ”אחר” משלו שדרכו הוא יכול להגדיר את זהותו.

טענותיו המרכזיות של המאמר מתבססות על הכללות פשטניות וחד-ממדיות, הנאמרות כעובדות מובנות מאליהן, ללא ניסיון של ממש לבסס אותן. אפשר היה להתעלם מזה אילו ההכללות היו נכונות וניתנות להצדקה. אך לא כך הם פני הדברים. יחסה של ההנהגה היהודית המודרנית כלפי האלוהים אינו תואם את מה שנטען במאמר. קיימת מורכבות עצומה ביחסים המשתנים והמגוונים של הוגי דעות, סופרים, אמנים ומנהיגים פוליטיים יהודים כלפי המסורת הדתית, ודברים אלו משתנים ממקום למקום, מתקופה לתקופה, מזרם לזרם ומאדם לאדם. המאמר מתעלם מכל המורכבות הזאת. דוגמה נוספת. אידר כותב ש”רק בישראל נמצאים עדיין מושכי עט... הדוחים במופגן כל טיעון פסיכו-היסטורי הנושא אופי דתי”. האם המחבר של משפט זה קרא לאחרונה מאמרים בכתב עת לא ישראלי בנושאים היסטוריים? האם הוא מצא בהם טענות פסיכו-היסטוריות דתיות? אולי לא מפגינים נגדן התנגדות חריפה מפני שבזרמים המרכזיים בהיסטוריוגרפיה האקדמית העכשווית לא מעלים טענות מהסוג הזה.

המאמר קובע נחרצות כי ”הסיבה המרכזית” שבגללה פנה שרון לתוכנית ההתנתקות ”הייתה הרצון לרהביליטציה אצל משחירי שמו” בשמאל החילוני. האם אין מקום להזכיר בהקשר זה את הבעיה הדמוגרפית, את לחץ הקהילה הבינלאומית, את הקושי להגן על יישובים מבודדים, את העלות הכלכלית הכרוכה בהגנה על אותם יישובים, את הטראומה המתמשכת לאחר מלחמת יום כיפור, את מחירן הקשה של שתי אינתיפאדות, את הקושי לשלוט על עם שאינו רוצה בשליטתן ועוד? (כמובן, לא צריכים להסכים שגורמים אלו מצדיקים את ההתנתקות, אך ראוי להתייחס אליהם לפני שקובעים נחרצות את הסיבה ה”אמיתית” לתהליך.)

במקום אחד בוחר אידר לרדת לפרטים ואיננו מסתפק בהכללות. זאת הוא עושה כאשר הוא מבקש להוכיח את שנאתן של האליטות הישראליות כלפי האל על בסיס ניתוח של רשימת השירים להשמעה בתוכניות רדיו חילוניות. אידר תמה למה המוזיקה של להקת ”המושב” הציונית-דתית אינה זוכה לזמן שידור. אידר איננו מתייחס לגורמים כדוגמת כישוריהם של הנגנים, הפוטנציאל המסחרי של המוזיקה וקשריהם של אמרגני הלהקה – כל אותם הגורמים המוזיקליים, הפוליטיים או המסחריים המשפיעים על השירים שזוכים או אינם זוכים להשמעה בגלגל”צ. הוא טוען שהסיבה ששיר שלהם אינו מושמע היא ”נוכחותו של האלוהים בשיר לא כמטפורה חלולה אלא כאמת חיה ורלוונטית בעבור חברי הלהקה”. אך אם רוצים לרדת לפרטים, צריכים לעשות זאת ברצינות. אי-אפשר להתעלם מכל אותם שירים דתיים במוצהר שהצליחו במצעדים

הישראליים. השיר "אלוהים" – שיר אהבה וידידות לאל – של הזמר הישראלי מוקי הצליח לא רע. השיר "כשהלב בוכה" בביצועה של שרית חדד (ואחרים בגרסאות כסוי) אולי אינו ראוי להירשם בין הפיוטים הליטורגיים הגדולים בתולדות עמנו, אך בפנייתו לאל בגוף שני השיר הופך לתפילה לכל דבר (כשהלב בוכה / רק אלוהים שמע... שמע ישראל אלוהי / עכשיו אני לבד...). הברנז'ה המוזיקלית הישראלית גם אינה מתנגדת לשירים דתיים מיובאים, דוגמת "Where is the Love" של להקת ההיפ־הופ האמריקנית ה־Black Eyed Peas. שיר זה, אשר יש בו ביקורת על בעיות ה"בין אדם לחברו" ברחבי העולם, פונה לא פעם לאלוהים בבקשת עזרה: "Father, Father, Father / Need some guidance from above". כמובן, דוגמאות אלו הן רק אחדות מני רבות (האלבום של שולי רנד, שזכה לזמן אוויר, אהוד בנאי ששר באהבה על שולחן השבת ודף הגמרא ועוד). האם אידר חושב שדת ואלוהים בשירים האלה הם רק מטפורות חלולות? על בסיס מה הוא היה קובע את זה? האם הוא חושב שהדוגמאות הללו אינן חשובות, אינן מייצגות, אינן רלוונטיות להבנת מקומו של אלוהים בתרבות הישראלית העכשווית? דיון רציני בסוגיות אלו היה טורח לסקור את העובדות והדוגמאות הרלוונטיות, גם אלו שאינן עולות בקנה אחד עם שיטתו ההיסטוריוסופית.

אבל אפילו אם אידר כן היה יורד לפרטים במידה מספקת, ישנן לא מעט בעיות מתודולוגיות חריפות בגישה ההיסטוריוגרפית שלו. הרעיון שאפשר להסביר את המהלך ההיסטורי על ידי ניתוח פסיכואנליטי־פרוידיאני של קבוצות, ושההיסטוריה היא במהותה התפתחותם של רעיונות אבסטרקטיים ופילוסופיים באופן דיאלקטי, איננו פופולרי עוד בהיסטוריוגרפיה העכשווית. גישה זו הייתה חשובה למרקס ולהגל, שהשפיעו רבות על הרב קוק. אך היום היסטוריונים נוטים להבין התפתחויות היסטוריות על בסיס של האינטרסים של קבוצות, כוחות פוליטיים משתנים, גורמים דמוגרפיים, כלכליים וצבאיים, וגורמים חברתיים אחרים. כמובן, העובדה שגישתו ההיסטוריוגרפית של אידר אינה פופולרית עוד איננה שוללת אותה, אך בראשיתה של המאה ה־21, כל דיון היסטורי במונחים פרוידיאניים והגליאניים דורש הצדקה מתודולוגית. (במקרה שלנו, הצדקה זו הייתה דורשת הכרה כנה בהשפעה של ההיסטוריוגרפיה החרדית והפוסט־ציונית על טענות אלו, והסבר על הדרכים להימנע מהעיוותים הידועים של שתי הגישות.)

למרות הצהרתו המפורשת ש"אין כאן ניסיון לדבר תאולוגיה" אלא היסטוריה, אני חושש שאידר מאמץ את גישתו המרקסיסטית־הגליאנית מטעמים אידאולוגיים ולא מטעמים היסטוריוגרפיים. הגישה שלו מאפשרת את ההסתכלות על ההיסטוריה במעין מבט־על פסיכולוגי ופילוסופי, ומאפשרת לכותב להתעלם מהגורמים ההיסטוריים המיידיים, ובייחוד מאלו שאינם הולמים את האידאולוגיה שלו. קל יותר להציג את היהדות הלא־אורתודוקסית המודרנית כבעלת תסביך אדיפלי קולקטיבי כאשר בדיון על תהליך החילון ביהדות המודרנית לא נאמרת ולו מילה אחת על האמנציפציה, המהפכה התעשייתית, הקמתן של מדינות לאום מודרניות, הגירה המונית, עיור, טכנולוגיה תקשורתית, ההצלחות של המדע המודרני ועוד. קל יותר לראות בהצלחתה של הציונות החילונית מזימה זדונית של האליטה אם אין מתיחסים להיווצרותה של לאומיות מודרנית מערבית, למצב הכלכלי והביטחוני המעורער של יהודי מזרח אירופה בשלהי המאה ה־19, להשפעתן של האידאולוגיות הסוציאליסטיות על האוכלוסייה

היהודית ולאוזלת ידו של הממסד הרבני בפתרון בעיות האוכלוסייה והשוואה. מפגש כן עם הגורמים ההיסטוריים המיידים יכול לצייר בפנינו תמונה עשירה ומדויקת יותר של היחסים של היהדות המודרנית כלפי הדת, האל והזהות הפרטית והקולקטיבית, אך היה מקשה על אידר לספר את סיפורו האידאולוגי-אולוגי.

הנחת יסוד אחרת במאמר היא שתכונות, או לפחות התכונות היהודית המודרנית, מתפתחת "מלמעלה למטה". אידר טוען שלאורך מאתיים שנים האליטה הלא-מוגדרת שלו הצליחה לכפות על ההמונים, בניגוד לרצונם אם כי בשיתוף פעולה עמם, את האג'נדה החילונית שלה, במעין יחס אדון-עבד. המאמר אינו מביא לכך אסמכתאות היסטוריות של ממש, אלא רק מצהיר שכך היה המצב. אך מחקרים בלימודי תרבות בעשורים האחרונים מעלים קושיות רבות על הטענה שאליטות יכולות לכפות על ההמונים את רצונם, בייחוד במדינות דמוקרטיות בעלות כלכלות פתוחות, חופש תנועה וחופש ביטוי. לא כאן המקום לדיון ארוך על הכלכלה הפוליטית ביחסים שבין האליטות ל"המונים", אך לפני שאידר משכנע את קוראיו שהייתה באמת מזימה של ההנהגה לחתור תחת אמונתם של ההמונים, הוא צריך להביא בחשבון את האפשרות ש"ההמונים" לא השתעבדו לאג'נדה של אדוניהם, אלא קיבלו אותה מרצונם החופשי. ייתכן כי ההנהגה סיפקה להמונים את מה שאלה רצו, שכן ההמונים בחרו ללכת אחרי אותה הנהגה (משום מה הצליחה האליטה הציונית החילונית לגרור אחריה את ההמונים כאשר האליטות החילוניות לא-פחות של ה"ידישיםטים" נעלמו עם השנים). ייתכן גם שהאליטות עצמן השתנו תוך כדי דיאלוג עם רצונם (החופשי) של ההמונים. לשכבות האוכלוסייה הלא-אליטיסטיות יש כוח רב בקביעת המנהיגים, מכיוון שהמכניקה של הגמוניה והתנגדות היא מורכבת הרבה יותר ממה שמשמע מהשימוש הבלעדי של אידר במטפורה של "אדון-עבד". זאת ועוד, אם כותב המאמר היה שם לב לדרכים שבהן חתרה המודרנה תחת ההגמוניה הדתית במערב כולו, הוא אולי היה מעלה את האפשרות שאותם גורמים תרבותיים שהרחיקו את האליטות מהדת השפיעו גם על ההמונים. (ייתכן שזה היה גורם גם לחשיבה מחודשת לגבי הטענה הביזארית וה"הודוצנטרית" ש"בתולדות ההיסטוריה האנושית לא נעשה מעולם ניסיון מהפכני" כמו זה שאידר טוען שנעשה ביהדות. אני מניח שאידר שמע על המהפכה הקומוניסטית).

קשה שלא להגיע למסקנה כי התייחסות למורכבות של ההיסטוריה, הגדרה מדויקת של מונחים, התעמתות עם דוגמאות נגדיות, התייחסות לפרטי ההיסטוריה וחשיבה רפלקטיבית על מתודה היסטוריוגרפית רק יפריעו לנקודה המרכזית בדבריו של אידר: להציג את האליטות היהודיות והציוניות הלא-אורתודוקסיות באור הכי פחות מחמיא כדי לפנות מקום לאלטרנטיבה אנטי- "ממלכתית", לא-ציונית (פוסט-ציונית?) שהמחבר כנראה דוגל בה. אם השערה זו נכונה, אזי הטענות, העיוותים וההגזמות במאמר הסיבות לחשיבות הרבה כל כך של מאמרו. 'אם כל ההתנתקות' מלמד אותנו מעט מאוד, אם הוא בכלל מלמד משהו, על ההיסטוריה היהודית המודרנית ועל תולדות הציונות, אבל פותח בפנינו צוהר בפני מה שמתפתח (לצד הרב) בחוגים מסוימים בציונות הדתית (פוסט-ציונות דתית?) לאחר ההתנתקות/הגירוש. המאמר מלמד אותנו הרבה על הניכור, הכעס והשנאה שאולי מתפתחים בחוגים מסוימים, ועל הדרכים שבהן אלו עלולים להתפתח לניכור מהמדינה, לחיבור לאנטי-מודרניות החרדית ולפער ההולך וגדל בין חלקים בציונות הדתית לשאר חלקי העם. התפתחויות

אלו מפחידות אותי, מכיוון שאם יש משהו שעם ישראל אינו צריך בימים קשים אלו, הרי הוא עוד התבדלות מגזרית ועוד שנאת חינם.